

תוכן העניינים

1	ניסוח הלכה בהשפעת ניסוחה של הלכה סמוכה	אפרים ב' הלבני
19	קבלת מלכות שמים	אלישיב פרנקל
41	תפילה לדוד - הערה קצרה	גארי א' רנדסבורג
47	קריאה רטורית בסוגיות בבליות כפולמוסים נגד הירושלמי: בעניין פלורליזם הלכתי ומחלוקת בית שמאי ובית הלל	ראובן כודרי
89	מטטלפוש לסורא: להתהוות סיפור הייסוד של ישיבת סורא לפי רב שרירא גאון	עמרם טרופר
105	לחקר שימוש בפירוש רבינו חננאל בספר אבן העזר לראב"ן	יוסף מ' דובאוויק
135	הנדוניה ופירעונה בקהילות תימן	אהרן גימאני
165	Hillel and the <i>Bat Qol</i> : A Toseftan Discourse on Prophecy in the Second Temple and Tannaitic Periods	Jay Rovner
207		תקצירים בעברית
		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Ephraim B. Halivni	The Influence of an Adjoining <i>Halakha</i> upon the Formulation of a <i>Halakha</i> (Heb.)	1
Eliashiv Fraenkel	The Yoke of The Kingdom of Heaven (Heb.)	19
Gary A. Rendsburg	תפילה לדוד: A Short Note (Heb.)	41
Richard Hidary	A Rhetorical Reading of the Bavli as a Polemic against the Yerushalmi: Regarding Halakhic Pluralism and the Controversy between the House of Shammai and the House of Hillel (Heb.)	47
Amram Tropper	From Tatlafush to Sura: On the Foundation of the Academy of Sura according to Rav Sherira Gaon (Heb.)	89
Yosaif M. Dubovick	On the use of Rabbenu Hananel's Talmud commentary in Raavan's "Even HaEzer" (Heb.)	105
Aharon Gaimani	Dowry and compensation in Yemenite communities (Heb.)	135
Jay Rovner	Hillel and the <i>Bat Qol</i> : A Toseftan Discourse on Prophecy in the Second Temple and Tannaitic Periods	165
Hebrew abstracts		207
English abstracts		I

לחקר השימוש בפירוש רבנו חננאל בספר 'אבן העזר' לראב"ן

(בשלושת הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא)

יוסף מרדכי דובאוויק

מבוא

פירושו של רבנו חננאל בן חושיאל לתלמוד הבבלי הגיע לארצות רבות, ובכל מקום שאליו הגיע, התקבל על לומדי התורה. התקבלותו הובילה להתפשטותו, שעליה מעידים דבריו המצוטטים כבר אצל ראשוני הראשונים בני זמנו וגם אצל פרשנים המאוחרים להם. בין העוסקים בתורתו נמנה רבנו אליעזר בן נתן (להלן: ראב"ן). בעבודה זו נעשה ניסיון לבדוק את השימוש שעשה ראב"ן בדברי רבנו חננאל בחיבורו 'אבן העזר', העוסק בעיקר בפסיקת הלכה הנובעת מעיון בסוגיות במסכתות התלמוד הבבלי. ב'שימוש' כוונתנו לכל שימוש שהוא: בין במובאות שמצוין במפורש שהן מדבריו, בין במובאות מתוך דבריו או שימוש אחר בהם מבלי שצוין מקורם, ובין בקביעת נוסח התלמוד של ר"ח.

[א]

רבנו חננאל בן חושיאל (להלן: ר"ח) פעל כראש ישיבה וראש בית דין בעיר קירואן שבמדינת תוניסיה בעשורים הראשונים של המאה האחת עשרה.¹ עיקר פרסומו בא לו בעקבות פירושו הרצוף לרוב מסכתות התלמוד.² פירושי תלמוד של קודמיו, גאוני

* מאמר זה מבוסס על עבודה שהוגשה לד"ר יהודא דוב גלינסקי.

1 ראו עליו אצל אברמסון, פירוש ר"ח; לביבליוגרפיה נוספת ראו: נחלון, עיונים, עמ' 407-433; בן-שון, קירואן, עמ' 226-227; תא-שמע, הספרות, עמ' 120-139; ולאחרונה: מאק, ר"ח, עמ' 498-517.

2 להיקף פירושו לתלמוד, ראו: אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 58, ולהלן הערה 10. נוסף על פירושו לתלמוד, כתב ר"ח גם שארות ושותבות (אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 31), פסקי הלכות [לפנינו קיימים קטעים מתוך הלכות שחיתות ובדיקות (אברמסון, שם, עמ' 30-31, 56, ו-58)], הלכות ציצית (אברמסון, שם, עמ' 203; ולאחרונה: טבגר, ציצית. לעניין פירוש למקרא שמיחס לר"ח, ראו שעוועל, על פירוש ר"ח, עמ' 79-80. אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 29 ועמ' 58;

ישיבות בבל והעומדים בראשן³ מתאפיינים על פי רוב בהתמקדותם במתן תשובות לשאלות ספציפיות העולות מן הסוגיא התלמודית ומצריכות פרשנות שתסייע להבנתה, ובמקרים הטובים, לחלקי מסכתות ולכל היותר למסכתות שלמות בודדות.⁴ פירוש ר"ח שונה מפירושיהם, באשר הוא הראשון לפרש כל מסכת באופן רצוף, דף אחר דף, פרק אחר פרק, כסדר התלמוד, בביאור מקיף אך מתומצת, הכולל גם פסיקת הלכה.

שימוש רב נעשה בפירושו של ר"ח אף טרם התפשטותו הנרחבת, שכן מובאות מהפירוש עצמו ודברים הנשענים עליו במובהק מובאים בחיבוריהם של בני זמנו כמו גם בחיבוריהם של הבאים אחריהם, כגון: רש"י⁵ ורב נתן מרומי בעל 'ספר הערוך'.⁶ בתקופה המאוחרת לתקופתם, התקבל הפירוש אצל רבים מן הראשונים,⁷ כגון בעלי התוספות בצרפת ובאשכנז,⁷ ואצל גדולי ספרד⁸ כמו הרמב"ן, הרשב"א, ובמיוחד אצל רבנו ברוך הספרדי;⁹ חכמי צפון אפריקה כמו הרמב"ם,¹⁰ רב יוסף ראש הסדר¹¹ ורבנו

תא-שמע, הספרות, עמ' 124; מאק, ר"ח, עמ' 511-515. [ראו דברי מצגר, איגרת, עמ' 8 הערה 16; לדבריו, אברמסון הודה לו בעל פה שלאור הנדפס בפירוש ר"ח לפסחים מו ע"א, אין עוד מקום לדון בייחוס הפירוש למקרא לר"ח]. ראו גם: מאק, ר"ח, עמ' 511-513; יעקבס, ספרים חדשים, עמ' 110-111 והערה 21; עופר ויעקבס, תוספות, עמ' 47-48.

3 ראו לדוגמה: הורביץ, שרידים, עמ' 123-127; הנ"ל, שרידים 2, עמ' 67-118.
4 על העיסוק של גאוני בבל בפרשנות, ראו: דובאוויק, מתשובות, עמ' טו-יח והספרות שצוינה שם בהערות; הנ"ל, הדף הראשון.

5 ראו: פרידמן, פירוש רש"י, עמ' 173-175; גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 223-230. קטע חדש מפירוש ר"ח ברש"י נמצא בכת"י וטיקן 132 שלא התפרסם על ידי פרופ' פרידמן שם, ראו: ר"ח, בבא קמא, עמ' קמא (לדף לד ע"ב) הערה 363. לציטוטים מפירוש ר"ח בפירוש רש"י למסכת ר"ה, ראו: ארנז, ראש השנה, עמ' 57-59, עמ' 92, הערה 262. בציטוטים נוספים ברש"י למסכת בבא בתרא אדון אי"ה במקום אחר.

6 ראו: ערוך השלם (מהד' ח"י קוהוט), ח"א, עמ' XII ואילך; שם ח"ח, נרות המערכה, עמ' כח-פא. ראו גם: רובנר, עיונים, עמ' 191-197. לעומת דבריהם, יש שטוענים שלא תמיד מסורת סתמית משותפת בין הערוך ור"ח מוכיחה שימוש. ראו גם דברי פלורסהיים, דברי הערוך, עמ' רלב-רלו.

7 בדיקה במאגרי 'פרוייקט השו"ת' (גירסא +22) מעלה שדברי ר"ח מובאים אצל בעלי התוספות לאורך כל התלמוד. גם חכמי אשכנז הרבו להביא מדברי ר"ח בספרי הפסיקה שלהם, ובמיוחד רבנו אליעזר ב"ר יואל הלוי (ראבי"ה) [השוו: אפטוביצר, מבוא (לקמן הערה 15), עמ' 251], וכן תלמידו רבנו יצחק מווינה בספרו 'אור זרוע'. לעניין התקבלותו של פירוש ר"ח אצל חכמי אשכנז, ראו במקורות להלן בהערה 15. מצאנו גם כן שימוש בפירוש אצל חכמי פרובנס, כגון רבנו אברהם בן יצחק אב בית דין (בעל 'האשכול' וחותרו של רבנו אברהם בן דוד, בעל 'השגות על הרמב"ם') בפירושו למסכת בבא בתרא.

8 הרמב"ן בחידושיו לתלמוד ובספריו על הרי"ף, וכן הרשב"א לאורך ספריו.

9 ראו: אברמסון, פירוש רב ברוך הספרדי.

זכריה בן יהודה הלוי אגמתי.¹² ברב יצחק אלפאסי, הרי"ף, מקובל לראות את תלמידו של ר"ח.¹³ דברי התלמיד חופפים פעמים רבות לדברי הרב הן בנוסח הן בשיטת

- 10 הרמב"ם עשה שימוש רב בפירוש ר"ח, ובחיבורו 'משנה תורה' שילב בפסיקתו מנוסחיו ומפסקיו. כמו-כן יש שהרמב"ם נזקק לפירוש של ר"ח בהבאתו את לשון הגמרא. ראו לדוגמה נוסח פסיקתו (הלכות נזקי ממון פ"ב ה"טו): "הכלב והגדי שקפצו מראש הגג מלמעלה למטה", שהוא כלשון הרי"ף (בבא קמא ט"ט ב"ב, בדפי הרי"ף): "ת"ר הכלב והגדי שקפצו מראש הגג מלמעלה למטה". לעומת זאת, בתלמוד הבבלי (כא ע"ב): "תנו רבנן הכלב והגדי שדלגו מלמעלה למטה". הבדיקה בכתבי יד הידועים לנו, היינו: מ, ה, פ, ר, א, מראה שבכולם הנוסח: 'שדלגו'. לשון פירוש ר"ח על אתר: "ת"ר הכלב והגדי שדילגו, פ"י שקפצו" ומסתבר שפירושו הוא המקור ללשון שנקטו הפוסקים הנ"ל. וראו בספר ההשלמה: "תנו רבנן הכלב והגדי שקפצו, נ"א שדלגו".
- 11 וכלשונו (אסף, פירוש לר"ס ג, עמ' 65): "פירוש רבינו חננאל בן חושאל ז"ל למועד ונשים ונזיקין ופירוש רבנו ב"ר יצחק ז"ל לקדשים". וכן כתב רבנו מנחם המאירי (ספר הקבלה, עמ' 121): "ופירש תלתא סדרי בגירסא ישראל אלא שקיצר בפירושו מאד". ראו שם הערה תקנ. על רב יוסף ראש הסדר, ראו: גינת, ראש הסדר; דובאוויק, פירוש קדמון, עמ' ל, הערה 13.
- לגבי פירוש של ר"ח למסכתות בסדר קדשים, ראו: אברמסון, עניינות, עמ' 256-257; הנ"ל, פירוש ר"ח, עמ' 31-32 ועמ' 58-60; תא-שמע, הספרות, עמ' 120; מאק, ר"ח, עמ' 504.
- לגבי פירוש למסכת זבחים המיוחס לר"ח, ראו: ר"ח, פירוש לזבחים, עמ' 5-12; אסף, זבחים, עמ' 229-231; אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 32 ועמ' 58-64. אולם ראו אברמסון, שם, עמ' 250-251, שהציע שיתכן שר"ח אכן חיבר פירוש לסדר קדשים, אלא שהחיבור לא היה לפני רב יוסף ראש הסדר. נעיר שד" מצגר (דיקמן ומצגר, תענית, עמ' 17-19 במבוא) ביקש להוכיח שר"ח פירש את מסכת תמורה, וזוה מוכיח מצגר שר"ח פירש אף את מסכת זבחים, ועוד הסיק מצגר ש"פירוש לזבחים" הוא של ר"ח, ברם, דבריו מבוססים אך ורק על הפניה ל"פירוש" למסכת תמורה. אף אם נקבל את דבריו שר"ח אכן פירש את מסכת תמורה, אין בזה כל הוכחה ש"פירוש לזבחים" אכן נתחבר על ידי ר"ח. וכבר העירו אסף ואברמסון שאין סגנון הפירוש כסגנון פירוש ר"ח, ע"ש במקורות שצוינו לעיל. ולכן נראה שאין לראות הוכחה של ממש בדברי מצגר; וכבר הראה רי"ב סאלאוויצ'יק (ר"ח, בבא מציעא, עמ' שכט) שלא תמיד דייקו המעתיקים בין "פירוש" ו"פירושנו", ונראה שלפנינו טעות סופר גרידא. והשוו את התיקון שהציע מצגר עצמו (ר"ח, ברכות, עמ' קלט): "פירושנו".
- 12 רזב"י, ספר הנר. חיבור זה הוא מעין "שיטה מקובצת" על ספר האלפסי, שם הועתקו דברי ר"ח לאורך הספר. ראו: רזב"י, ספר הנר - אוסף, במבוא ולפי המפתחות שם. על רבנו זכריה, ראו: הירשברג, אגמתי; הוטנר, לרבנו זכריה, עמ' רנז-רעא; תא-שמע, הספרות, עמ' 156-159; ולאחרונה: הבלין, הנר בבא קמא, במבוא, הערה 1 [ביקורת על מהדורה זו, ראו: דובאוויק, ספר הנר].
- 13 ראו דברי רבנו תם, ספר הישר, סי' מו: "ר"ח תלמיד רב האי ובגירסת רבינו ר' יצחק אלפס תלמידו". ועיין על זה תא-שמע, קליטתם; גרוסמן, מאנדלוסיה. וכן סדר הקבלה לראב"ד, שו' 255 (ובאנגלית, שו' 380, ע"ש בהערה); ספר הקבלה, עמ' 134. עיין עוד תא-שמע, הספרות, עמ' 137, שם ציין לשפר, הרי"ף ומשנתו, עמ' 63-73 [ידידי הרב א"י בראדט מסר לי שהחיבור הנ"ל הוא פרי עטו של הרב שמואל אשכנזי].

הפסיקה, ובמקרים שבהם הוא חולק על רבו, הרי"ף מביא את דברי רבו, ועל פי רוב מקדים להם את הכינוי "איכא מאן דאמר" (או כינוי דומה לו).¹⁴

מבין גדולי חכמי אשכנז שעשו שימוש בפירושו של ר"ח, יש לשים לב במיוחד לראב"ן.¹⁵ ראב"ן חי ופעל במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה. תאריך לידתו המדויק אינו ידוע, ומשערים שחל בשנת ד'תת"ן (1090 למניינם).¹⁶ גם תאריך פטירתו אינו ידוע בוודאות, ומשערים שנפטר בסביבות שנת ד'תתק"ל (1170).¹⁷ לדעת ר"ש אלבעק,¹⁸ עסק ראב"ן בכתיבת הוספות והרחבות לספרו הגדול 'אבן העזר' ובהגהתו עד שנת פטירתו. בהקדמתו לספרו,¹⁹ תיאר ראב"ן את מבנהו וציין שהוא מחולק לשלושה חלקים: "אקרא לספר הזה אב"ן העז"ר על כי עזרני צורי לגלות בו טעמי מנהגי ראשונים, וגם עמקי סתרי דינים, ופירוש עמקי הלכות איסור והיתר, וחיבורי הלכות על ג' סדרים הצריכות לעתים בינה". ר"ש אלבעק פירש את דברי ראב"ן כך:²⁰ (א) 'פירוש עמקי הלכות', היינו: מראש הספר עד סימן קכא; (ב) 'איסור והיתר', הכולל הלכות ממסכתות ברכות, חולין, עבודה זרה ונדה; (ג) 'חיבורי הלכות של ג' סדרים', היינו:

- 14 כפי דברי רבנו שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ, שו"ת תשב"ץ, ח"ב סי' רעב): "ובכל מקום שכתוב בהלכות ואיכא מאן דאמר ר"ח ז"ל". עי' אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 22 ועמ' 190 שאמנם על פי רוב המובאות ברי"ף שבראשן מצוין "איכא", מדברי ר"ח הן, וכדברי רשב"ץ, אולם יש מקומות שהרי"ף כתב בלשון הנ"ל, אבל מוכח שאין לייחס את הדברים לר"ח. כמו כן, יש שאין לייחס את הדברים לרי"ף, אלא להגהה ששולבה בדבריו אך אינה שלו במקור. ראו למשל רי"ף ב"ק ו, א ובהערות ל: ר"ח בכא קמא יד ע"ב; וראו: פרידמן, מתוספות הרשב"ם לרי"ף, עמ' 189 ובהערה 3. לשאלה למי מכוון הביטוי "איכא" שבריי"ף, ראו עוד אצל נחלון, עיונים, עמ' 419 ואילך.
- 15 ראו עליו: אלבעק, מבוא; אפטוביצר, מבוא, עמ' 49 ואילך; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 173-184; עמנואל, שברי, עמ' 52 ואילך; שפירא, פולמוס; בן-גדליה, הרקע ההיסטורי; דבליצקי, ישורון, עמ' 10-11; ראב"ן, מהד' דבליצקי, א-ג, בני-ברק תשס"ח-תשע"ב.
- 16 אלבעק ואפטוביצר, לעיל הערה 15. נעיר שמקובל לציין את שנת ד"א תתי"ז (1057) כשנת פטירתו של ר"ח. [נחלון, עיונים, עמ' 408; בן-ששון, קירואן, עמ' 229; תא-שמע, הספרות, עמ' 124; מאק, ר"ח, עמ' 494-496. המקורות הנ"ל התבססו על מכתב מהגניזה, המביע תנחומים על פטירתו של ר"ח ועל מינויו של רב נסים בן יעקב ל"ריש בי רבנן" ואב בית דין. עם זאת, ראו דבריו של גיל (במלכות א, עמ' 182 בהערה), שלדעתו המכתב מתוארך לקיץ 1056, ולכן יש לשער שר"ח נפטר ב-1055 או תחילת 1056]. לפי זה, יוצא שראב"ן נולד כשלושים וחמש שנה לאחר פטירתו של ר"ח, ועוד בימיו של רש"י [שנפטר בשנת ד"א תתס"ה (1105)].
- 17 אפטוביצר, מבוא, שם.
- 18 לעיל הערה 15, עמ' XVII.
- 19 דף א ע"ב בדפוס פראג (ראו על זה בהערה 21).
- 20 ראו: בן-גדליה, הרקע ההיסטורי, עמ' 36, דיון בחלקי הספר.

הלכות מהסדרים מועד, נזיקין ונשים. אחרי חלקים אלו באים ליקוטים ושאלות ותשובות בעניינים שונים.²¹

ר"ש אלבעק, במבואו, מציין את "המקורים" [1] אשר רבינו שאב מהם וזכרון שמות הסופרים והספרים המובאים בספר הזה.²² בערך הנושא את שמו של רבנו חננאל, הוא מפרט חמישים ושלושה מקומות שבהם הביא ראב"ן את דברי ר"ח. שלא כנתון המספרי הזה, בדיקה בעזרת תכנת חיפוש העלתה כשבעים מקומות כאלה. ואם לא די באלו, באה הבדיקה העקיבה בלשונות הסתמיים של ראב"ן וגילתה שראב"ן השתמש בפירוש ר"ח או העתיק ממנו הרבה יותר מזה. וכדאי להביא את לשונו של ר"ש אלבעק שם:²³

כאשר חקרתי ודרשתי היטב בענין זה, מצאתי ת"ל [=תודה לא"ל] כי רוב דבריו הסתמיים נובעים ממקור ספרי הגאונים הקדמונים. ואם כי בעוה"ר [=בעיונותינו הרבים] לא זכינו לעצם ספריהם, אבל ה' השאיר לנו שריד ספרים קדמונים אחרים אשר אספו את דבריהם. ובפרט ספר היקר אשר מפז לא יסולא הוא ספר הערוך לרבינו נתן מרומי ז"ל, אשר כל דבריו נערכין על פי רבינו חננאל ז"ל, כמ"ש ר"ת בסה"י [=כמו שכתב רבינו תם בספר הישר] סי' תקכ"ה, והוא הלא ידענו גם ידענו שכל דבריו דברי קבלה, כמ"ש הרא"ש ספ"ו דשבועות. וראה זה בהערותיי באבני שהם במקומות אין מספר שהעירותי את מקור דברי רבינו הסתמיים בפירושי רבינו חננאל או בס' הערוך, או בשאר ספרים קדמונים שמביאים את זה בשם הגאונים או ר"ח.

ר"ש אלבעק מעלה שם²⁴ את האפשרות שראב"ן לא ראה את פירוש ר"ח המקורי, אלא לדעתו: "וביותר נראה שהעתיק כ"ז מספרי רבו רבינו יעקב הלוי".²⁵ מדבריו עולה

21 הספר נדפס לראשונה בפראג בשנת ש"ע [וכבר כתב עמנואל (שכרי, עמ' 52): "זכה ר' אליעזר בן נתן למה שלא זכה כמעט איש מחבריו; ספרו הגדול 'ספר אבן העזר' נדפס כבר לפני כארבע מאות שנים (פראג ש"ע), ומאז הוא מונח על שולחנם של הלומדים"]. מאז נדפס חלקו על ידי ר"ש אלבעק בשנת תרס"ה (לעיל הערה 15), והמשך הספר על ידי א"ל רשקעס, ירושלים תרע"ג-ע"ה (ושלושת החלקים בד"צ ירושלים תשד"ם), עם הגהות ל' גינצבורג בסופו. מהדורה נוספת יצאה על ידי רבה של שמלוי, הרב שלמה זלמן עהרנרייך, שמלוי תרצ"ג (וד"צ ניו יורק תשי"ח). כמו כן נמצא כתב יד שלם יחידי לספר בספריית הרצוג אוגוסט, בעיר וולפנביטל בגרמניה, Ms. Aug 2° 5.7. לטיב כת"י הנ"ל, ראו: עמנואל, שם, הערה 2. לאחרונה נדפס הספר על פי דפוס ראשון וכתב יד הנ"ל על ידי הרב דוד דבליצקי, לעיל הערה 15.

22 אלבעק, מבוא, סימן ח', עמ' XVIII.

23 שם, מבוא, סימן ח', עמ' XIX.

24 אלבעק, מבוא, סימן ח', עמ' XVIII.

שפירושו של ר"ח התקבל על ידי ראב"ן באופן רחב ביותר, אף על פי שכל חשיפתו של ראב"ן לפירושו הייתה אך ורק מכלי שני, היינו: מספרי רבנו יעקב הלוי. השערה זו, בין שתאמת ובין שלא, מלמדת על מידת התפשטותו של פירוש ר"ח אצל חכמי אשכנז שקדמו לראב"ן.²⁶

בפסקי ההלכות שכתב למסכת בבא קמא, הזכיר ראב"ן את דברי ר"ח, בציון מקורם - "פר"ח", שמונה עשרה פעמים. ויש להעיר שבחלקן הציון שמקור הדברים בפירוש ר"ח נמצא בין שני קטעי פרשנות, והשוואת השניים לקטעים המקבילים בפירוש ר"ח מגלה שהציון מכוון לדברי הפרשנות שהובאו לפניו ולאחריו כאחד.²⁷ כמו כן, יש מקומות בספרו של ראב"ן, שבהם לשונו בסתם זהה מילולית ללשון שבפירושו של ר"ח, ומקומות אחרים שבהם ניכר בדבריו השימוש שעשה בפירוש ר"ח ואין לטעות בהשפעה שהושפעו דבריו ממנו. עם זאת, טרם נעשה ניסיון לבדוק את היקף החומר מפירוש ר"ח שאכן שוקע בספר 'אבן העזר' לראב"ן.²⁸ ניסיון כזה הוא מטרת מחקרנו זה, שבו מתוך השוואת הלשונות הסתמיים שבספר 'אבן העזר', ללשון פירוש ר"ח, ננסה לאמוד את היקף החומר הלקוח מן האחרון ומשוקע בראשון. כיוון שכל שהגיע לידנו מכתב היד של פירוש ר"ח למסכת ב"ק מגיע לכדי שלישי בלבד של החיבור הרצוף, ואף הוא קטוע באמצע פרק, וכל יתר כתבי היד אינם רצופים, אלא עשויים קטעים-קטעים שנמצאו בגניזה, וכן מחמת המצב הלקוי של כתב היד, שגם בין הקטעים שנמצאו, לא את כולם אפשר לקרוא, נגביל את מחקרנו לשלושת הפרקים הראשונים של המסכת, שבהם הקריאה מתאפשרת במידה גבוהה למדי של ודאות.

-
- 25 רבנו יעקב ב"ר יצחק הלוי, המכונה רבנו יעב"ץ. ראו עליו: אלבעק, מבוא, עמ' VIII (סימן ג אות ג); אפטוביצר, מבוא, עמ' 287, 354-356; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 186-188; גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 436-437. לספריו של רבנו יעב"ץ זומן לימוד ראב"ן אצלו, ראו הצעת בן-גדליה, הרקע ההיסטורי, עמ' 41-44; הנ"ל, חכמי שפייר, עמ' 38-40.
- 26 להתקבלותו של פירוש ר"ח באשכנז ראו: תא-שמע, קליטתם; ועליו ראו: גרוסמן, מאנדלוסיה; ריינר, להתקבלותו, עמ' 95-121; ובן-גדליה, חכמי שפייר, עמ' 59-60.
- 27 בכתב יד וולפנביטל, כתב היד השלם היחיד לספר ראב"ן (ראו עליו לעיל בהערה 21), נמצאות כעשר הוספות (בגיליונות) הזהות למופיע בפירוש ר"ח, ומקצתן מצוינות על שמו [מחמת גזירת הדף בכתב היד, יש מקום לשער שלפחות לגבי חלקן היה מציון "פר"ח", אלא שהציון נחתך]. אמנם טרם הוכח שגיליונות אלו שייכים לראב"ן, ועל כן נדון עליהם בנספח.
- 28 נזכיר שאמנם ג"י רובנר (רובנר, מבוא, עמ' 173-174) דן ביחס בין ספר ראב"ן לפירוש ר"ח למסכת בבא מציעא, אלא שאף הוא לא השווה את הציטטות שהובאו ללא ציון.

[ב]

כדי לקבל תמונה בהירה של השימוש שעשה ראב"ן בפירוש ר"ח בספרו 'אבן העזר' בשלושת הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא, נביא תחילה את הקטעים המצויים בספר, שלגביהם ציין ראב"ן במפורש שהם מפירושו של ר"ח, ולצדם נציג את הקטעים המקבילים להם המופיעים בלשונו של ר"ח בפירושו.²⁹ נוסח ראב"ן ששימש אותנו במחקר זה הוא הנוסח המופיע בכתב יד וולפנביטל כנ"ל מתוך השוואה גם לדפוס ראשון, פראג ש"ע (וכן ציוני הדפים לפי דפוס זה). נוסח פירוש רבנו חננאל הוא הנוסח המופיע בכתב יד המוזאון הבריטי (BL Add. 27194).³⁰

(1) כד ע"ב (או לב ע"א)³¹

ראב"ן [דף פה ע"ד]	ר"ח
פר"ח פסק הילכתא כדריש לקיש דר' יוחנן קאי כוותיה ודברי רב פפא ורבא נדחו.	כיון דאמרי' כיצד הרגל מועדת בהא שמעתא דריש לקיש, ר' יוחנן אית ליה הא דריש לקיש, ש"מ דהילכ' כוותיה. ודברי רבא ורב פפא דאמ' אנא פליגנא עליה לא משגחינן ביה. ויש אומ' כיון דרבא בתרא הילכת' כוותיה.

29 כאמור, רב נתן בעל 'ספר הערוך' השתמש רבות בפירוש ר"ח. ספר זה הגיע לאשכנז בדורות שלאחר רש"י (ראו לעיל, הערה 5). ניסיון להתחקות ב'ספר הערוך' על הבאות דברי ר"ח שנמצאו אצל ראב"ן העלה שחוץ משתיים המופיעות בשני החיבורים, שאר ההבאות שהביא ראב"ן מפ"י ר"ח וציין בשמו, אינן נמצאות ב'ספר הערוך', ולכן אין להניח שראב"ן הכיר את פירוש ר"ח מ'ספר הערוך'. כמו כן, מתוך חמש עשרה ההבאות הסתמיות, רק שלשתיים יש מקבילה ב'ערוך'; סעיף 9-10: ראב"ן העתיק בצורה מילולית קטע ארוך מפירוש ר"ח ובהקבלה הקצרה מאוד ב'ערוך' בערך 'קרן' (ג) אין זכר לאריכות לשונו של ר"ח; סעיף 8: פירושו של ר"ח מובא ב'ערוך' בערך 'כד' (ראו להלן הערה 55), אלא שלשונו של ראב"ן קרובה לפירוש ר"ח עצמו יותר משהיא קרובה למובא ב'ערוך', כך שאפשר לומר בוודאות שהיכרותו של ראב"ן עם פירושו של ר"ח ובוודאי העתקת קטעים מתוכו, לא נעשתה מתוך 'ספר הערוך', אלא מתוך הפירוש המקורי. אני מודה לקורא האנונימי שהאיר עיני לעניין זה. נציין כי אף על פי שלפני כל צמד קטעים שביניהם נעשית השוואה, מצוין מקומה של הסוגיא בתלמוד הבבלי (דף ועמוד), סדר הבאת הדברים נקבע על פי סדר הבאתם בספרו של ראב"ן ולא על פי סדר דפי התלמוד.

30 כפי ר"ח, מהד' דובאוויק. ציוני שינויי נוסחאות לתלמוד הם כדלהלן: מינכן 95 = מ, המבורג 165 (19) = ה, פירנצה 8-9 II.1 = פ, וטיקן 116-117 = ר.

31 הסוגיא מופיעה פעמיים, ואי אפשר להכריע מהו המקור לפסיקת ר"ח שאליו התכוון ראב"ן.

ראב"ן הביא את פסק ההלכה מפירוש ר"ח, אולם לא העתיק את דברי ר"ח ככתבם וכלשונם, אלא הביא את הפסיקה בתמצית וציין שמקורה בפירושו של ר"ח.³²

(2) כג ע"ב

ראב"ן [דף פו ע"ב]	ר"ח
פר"ח הא דמכריז [רבה] ואיתימא רב יוסף לאו דסמכה, דרב יוסף כשמעת', והא איסתלק מדברי אביי, ולרבה לא איתברירה דדבריו נינהו, דהא גרסינן ואיתימא רב יוסף, לפיכך אין כח לפסוק הלכה כמותו.	והא דמכריז רבה ואיתימא ר' יוסף, לאו דסמכה היא, דרב יוסף כשמעתיה, ואביי הא אוקמיה בטעמ', ואסתלק רב יוסף ושתק, ולרבה לא איתברירה דדבריו נינהו דהא גרסי' ואיתמ' ר' יוסף, לפיכך אין כח לפסוק הלכה כמותו.

הפסיקה המובאת בספרו של ראב"ן קרובה להיות העתקה זהה לחלוטין של דברי ר"ח, ודברי האחד כמו גם דברי האחר באים כדי לפסוק את ההלכה בסוגיא שלא כדבריו של רבה בשם רב יוסף.

(3) כט ע"א

ראב"ן [דף פו ע"ג]	ר"ח
ונרא' לי דלא דמי, דניזקי אונס דחייב היינו ניזקי גופו דעביד ליה בגופיה דומיא דנפל מן הגג והיזיק, אבל ניפרצה בלילה וכן נשברה כדו דלא עביד בגופו אלא בממונו התם נזקי אונס פטור, וכן תירץ פר"ח.	ואי קשיא לך הא³³ דתני דבי חזקיה פצע תחת פצע לחייב על האונס כרצון, התם בנזקי גופו, אבל הכא דבנזקי ממונו, (לה) [לא].

32 יש לציין שראב"ן לא הביא את דברי ה"ש אומרים" שהביא ר"ח בסוף דבריו לפסוק כדברי רבא. ייתכן שהייתה לראב"ן מסורת בדרכו של ר"ח בהצעת פסיקת ההלכה בפרשנותו, שלפיה ר"ח מציע את דעתו הראשונה, ואת הדעות האחרות שקיימות הוא מציע אחריה, אבל אינו פוסק אלא כפי הדעה הראשונה. נציין כי השימוש בכינוי "יש אומרים" (וכדומה) אצל ר"ח, וגם דרכו בהצעת ההלכה טרם נחקרו. כמו-כן, לא נוכל לעת עתה לשלול את האפשרות שהייתה בידי ראב"ן מסורת מוגדרת של פסיקת ההלכה הנשענת על סדר הבאת הדעות בפירוש ר"ח. נראה שראב"ן הביא מתוך הפירוש את דעותיהם של הפוסקים שפסיקתם תמכה בפסיקה שקיבל במסורת ממקורותיו, ללא קשר לפסיקתו של ר"ח עצמו. על כך ראו: דובאוויק, דרכי הפרשנות.

33 בבא קמא כ ע"ב.

בנזקים שגרם אדם לזולתו באונס, הבחין ראב"ן בין נזקים שגרם המזיק בגופו לאלו שגרם בממונו, וציין שגם ר"ח נקט חילוק זה.

(4) לה ע"ב

ראב"ן [דף פז ע"א-ב]	ר"ח
נימא תיהוי תיובתיה דרבא בר נתן דאמ' טענו חיתין והודה לו בשעור' פטור. יש מי שאומ' כדרבא בר נתן קיימא לן דהא מקשינן ומפרק' אליב', וכן הדין זה אומ' גדול הזיק להשתלם חצי נזק מגופו וזה או' קטן הזיק, אין משתלם חצי נזק ולא אפי' מקטן, ואי תפס לא מפקי מיניה. ויש מי שאומרין כיון דמתני' דשבוע' לא מסייע לרבא ולא דייקא כוותיה ומתני' דהכא קשו עליה ובשינוי הוא דדחי ובהדיא קיימ' לן דאשינוי' לא סמכינ', ועוד אפי' בחיטין פטור משבוע' דאורי' וחייב מדרבנ' ויש לו לגלגל עליו גם על השעור' הילכ' ליתא לדרבא בר נתן. פר"ח.	י"ש³⁴ מ"י ש"או"מ' כרבה בר נתן קיימ' לן דהא מקשי' ומפרקי' אליבא דידיה, ש"מ הילכתה כותיה. וכן הדין זה אומ' גדול הזיק להשתלם חצי נזק מגופו וזה אומ' קטן הזיק, אין משתלם חצי נזק ולא אפי' מקטן, אלא אי תפש הניזק לא מפקינן מיניה. וי"ש מ"י ש"או"מ' כיון דמתני' דשבועות³⁵ לא מסייעא לרבה בר נתן ולא דייקא כוותיה ומתני' דהכא קשו עליה, ובשינוי הוא דדחי, ובהדיא קיימ' לן אשינויא לא סמכינ'.³⁶ ועוד אפי' בחיטין פטור משבועה דאורייתא וחייב בדרבנן, ויש לו לגלגל עליו גם על השעורין, הילכך ליתה לדרבא בר נתן.

ראב"ן העתיק את דברי ר"ח שהביא מחלוקת בפסיקת ההלכה, ואף הוא הביא בדבריו את המחלוקת כולה.

[ג]

להלן נביא את המובאות המצויות בספר 'אבן העזר' מבלי שצוין לצדן שמקורן בפירוש ר"ח, אלא שמתוך השוואתן לקטעים המקבילים בפירוש ר"ח נוכל להוכיח שראב"ן הביא ממנו.³⁷

34 מילים אלו סומנו בכת"י להדגשה.

35 שבועות לח ע"ב.

36 על כלל זה, ראו להלן בהערה 50.

37 כדי להקל על המעיין, הדגשנו את הפרטים הנראים זהים בדברי ראב"ן ובפירוש ר"ח, ונדון בנקודות הללו מיד לאחר טבלת השוואה.

4-1) סוגיית האחין שחלקו (יא ע"ב)

ר"ח	ראב"ן [דף פה ע"ב]
וכיון דחזא דשקל אחוה מתפוסת הבית ומלביש לאשתו ולבניו, מחל.	האחין שהן מתפרנסין עצמן מתפוסת הבית ובאין לחלוק
ואם הוא גדל אחי דניחא ליה להתהלך במלבושין יקירין להיותו נשוא פנים במושב השרים שישמעו דבריו ויאמרו עליו אדם חשוב ויש גם לאחיו בדבריו הנאה	[שם] אבל אי אית גדול הבית שנושא ונותן בשביל כולן ואילבש ואיכסי מן הממון מה שעשה עשוי כי היכי דלישתמעון מיליה לבני אדם הנושאים ונותנין עמו.
מה שעל נשיהן ³⁸ ועל בניהן ³⁹ אין שמין וכו'. וכיון דחזא דשקל אחוה מתפוסת הבית ומלביש לאשתו ולבניו, מחל.	[דף פה ע"ג] אבל שעל נשיהן ובניהן אין שמין דהא מחיל כל אחד לאחיו דכבוד נשים ובנים ובנות עדיף.
ואשכחן בתלמוד ארץ ישראל בהאשה ניקנת ⁴¹ ר' בון פשט כלי רגל וכלי שבת מביאין באמצע ⁴² וחולקין.	[שם] בירושלמי ⁴⁰ בהאשה נקנית ר' אבין פשט כלי רגל וכלי שבת מביאין באמצע וחולקין.

במבט ראשון, כשמשווים את דברי ראב"ן בביאור הסוגיא "האחין שחלקו" לפירוש ר"ח המבאר אותה, נראה שאין הלשון בדברי האחד זהה ללשון בדברי האחר, אולם, יש לדייק שראב"ן חתם את דבריו בלשון הירושלמי, כפי שעשה ר"ח בפירושו, ולא רק ססיים בדברי הירושלמי, אלא שגרסת הירושלמי שבדברי ראב"ן זהה לגרסתו המובאת בפירוש ר"ח.⁴³ זהות זו, הן של תוכן הדברים הן של לשון הבאתם, מחזקת את

38 לפנינו ליתא, אבל כן הוא בכת"י מ, ה, פ, ור, ונראה שכן גרסת קטע גניזה בקיימברידג' T-S AS 94.223 (פירוש קדמון מאשכנז(?), ראו להלן הערה 46), וכן גרסתו של ראב"ן (ראו בהערות לפירוש ר"ח).

39 לפנינו וכת"י ה ור: "על בניהן ובנותיהן". ב-מ: "ועל בניהם ועל בנותיהם"; וב-פ: "שעל בניהן ושעל בנותיהן". לשינויי נוסח נוספים ראו: שנו"ס.

40 קטע זה חסר בגוף כת"י לראב"ן ונמצא בדפוס ראשון. ובגיליון כתב היד ישנה הוספה הקשה לקריאה, ושמה הוספה זו אינה אלא הקטע המופיע בדפוס ראשון.

41 ירושלמי קידושין א, ד (ס ע"ג): "ר' אבין פשיטא ליה. בין כלי רגל בין כלי שבת מביאין לאמצע וחולקין".

42 בירושלמי ופי' ר"ח שבספר הנר: "לא מצע", וגרסת ראב"ן כגרסת ר"ח כן.

43 ראו לעיל הערות 41 ו-42. על הבאת דברי הירושלמי מתוך פירוש ר"ח אצל הראשונים, ראו: אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 74-75; זוסמן, ושוב לירושלמי, עמ' 129-131.

ההשערה שראב"ן הביא את לשון הירושלמי מתוך שימושו בפירוש ר"ח ולא דווקא מתוך עיון עצמי בשני התלמודים. בקטע השלישי, ראב"ן דייק לפרש שהסיבה לפסיקת ההלכה "שאינן שמיין את מה שנמצא על נשיהן ובניהן של האחים" היא ההבנה ששאר האחים מחלו להן, וכלשונו: "דהא מחיל". המעיין בפרשנות לסוגיא זו נוכח לדעת שדעה זו, היינו: הקביעה שלפיה מחילת האחים היא הסיבה לפטור שניתן לבגדי נשותיהם משומה, היא דעתו של ר"ח בלבד.⁴⁴ כמו־כן, נעיר שהנוסח "שעל נשיהן ובניהן" בדברי ראב"ן, קרוב לנוסחו של פירוש ר"ח יותר משהוא קרוב לשאר המקורות.⁴⁵

עוד, תוספת ביאור שכתב ראב"ן בקטע הראשון - "תפוסת הבית" - מוזכרת גם בפירוש ר"ח. אמנם אין לשלול בוודאות את האפשרות שלפני ראב"ן היה פירוש (אשכנזי?) בלתי ידוע על מסכת בבא קמא,⁴⁶ שאף הוא נקט לשון זה, אלא שאפשרות זו לא יצאה מגדר השערה. ולעומת זאת, אנו יודעים בוודאות שלפני ראב"ן היה פירוש ר"ח (או לכל הפחות העתק ממנו בכלי שני, ראה לעיל). לכן, מסתבר יותר לראות את הפרשנות כאן כפרשנות הנובעת משימוש שעשה המחבר בפירוש ר"ח. בכל זאת נעיר שבקטע השני, הגם שיש מקום להשוות את דברי ראב"ן לפירוש רש"י, ד"ה "בגדול אחי": "גדול האחין העוסק בנכסים להכניס ולהוציא דעד השתא ניחא להו לאחין דליכסי מדידהו במלבושים נאים כי היכי דלשתמעון מיליה", מכל מקום אין בהערה זו כדי לשלול את האפשרות שמילות ראב"ן כאן לידתן בהשפעה שהושפע מפירושו של ר"ח.

5 כ ע"א

ראב"ן [דף פה ע"ד]	ר"ח
ירושלמי רבה אמר אכלה שיעורא משלם תבן. וכיון דתניא ורבה רבן של רבא, קיימא לן כוותיה.	ירושלמי ⁴⁷ רב אמ' אכלה שעורין משלם תבן. וכין התניא ⁴⁸ כתרויהו, ורבה רבן של רבא, ⁴⁹ קיימ' לן כותיה.

44 דיון בדעתו של ר"ח לעומת דעתו של רש"י, ראו: ר"ח, מהד' דובאוויק, עמ' לב, הערה 415.

45 ראו לעיל בהערות 38-39.

46 ראו: אפשטיין, פירוש, עמ' 11-34, 153-192; דובאוויק, שריד, עמ' לז-מז.

47 ירושלמי בבא קמא ב, ד (ג ע"א).

48 נראה דצריך לומר: "וכיון דתניא", וכדאיתא בראב"ן.

49 עיין ברכות מח ע"א. וכ"כ הראשונים שדנו בכלל זה, ראו: הלכה, תלמודית, טור שטז. וכן כתב בעל הליכות עולם, שער א, אות ג.

ראב"ן שילב בפרשנותו לסוגיא את לשון הירושלמי בדיוק כפי שהביא ר"ח בפירושו. גם הפרשנות ההלכתית שכתב ראב"ן אחרי הבאת דברי הירושלמי, אינה אלא העתקה מילולית מפירוש ר"ח. מסתבר מאוד שכל הקטע הזה בספרו של ראב"ן, כולל דברי הירושלמי, הוא פרי העתקה מתוך פירוש ר"ח, אם כי ללא ציון מפורש.

6 כב ע"ב

ר"ח	ראב"ן [דף פו ע"א]
והיל' כר' יוחנן בכולהו. ואע"ג דשני ריש לקיש, אשינייה לא סמכינן.	והילכתא כר' יוחנן דאמר אשו משום חציו דכולהו מתניתא כוותיה דייקי, ואע"ג דשני להו ריש לקיש אליביה, שינוי נינהו, ועוד דר' יוחנן ור"ל הלכה כר' יוחנן לבר מתלת.

ראב"ן נימק את פסיקתו ההלכתית כדעתו של רבי יוחנן בהישענו על הכלל שאין פוסקים לפי יישוב תלמודי במקום שבו הוגדר היישוב כ"שינויה', היינו: יישוב דחוק, כלל שהיה ידוע אצל הגאונים.⁵⁰ אמנם לשונו של ראב"ן אינו העתק מילולי של דברי ר"ח בפירושו, ובכל זאת נראה שפירושו של ר"ח השפיע על דבריו. יש מקום לשער שתחילה כתב ראב"ן את דבריו על פי דברי ר"ח, ורק בסוף הדברים הללו, הוסיף נימוק משל עצמו, היינו: תחילה הביא שני עניינים שמצא בפירוש ר"ח: א) קבלה שהלכה כרבי יוחנן כאן; ב) הגדרת היישוב של דברי ריש לקיש כ"שינויה', ודחייתו; ורק אחריהם, הציע ראב"ן נימוק משלו, שאותו פתח בלשון "ועוד", ודייק בו שהכלל שלפיו במחלוקות בין ר' יוחנן וריש לקיש ההלכה היא כדברי רבי יוחנן, תקף בכל המחלוקות בין השניים חוץ מבשלושה מקומות. השוואת שני הקטעים מראה שפירוש ר"ח משוקע כאן בדברי ראב"ן, ומשתמע מדבריו שעיקר פסיקתו נשענת על הנימוקים הראשונים שהביא, היינו: אותם נימוקים שכתב ר"ח, וכיוון שראה בר"ח סמכות הלכתית, התבסס בפסיקתו על דבריו, ונראה שכל מטרתו בהבאת הנימוק האחרון הייתה כדי לתמוך בנימוקים שהובאו ראשונים.

50 [וכן לעיל, הערה 36]. ראו: אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 183-188; אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 545-556; דינרי, שינוי.א. אי"ה אדון בדעתו של ר"ח בעניין כלל זה במקום אחר.

7) כג ע"ב

ר"ח	ראב"ן [דף פו ע"א]
ולא [איפשיטא] ⁵¹ אלא ממתני' דקתני על ⁵² החררה משלם נזק שלם ש"מ דפי הכלב כחצר הניזק דמי.	ולא איתרצא הבעיא, אבל ממתני' דכלב שנטל חררה מצינן למיתרצה דהתם אכילה ממש הוא דהא שנטל קתני וכלב לא נטל אלא בפיו וקתני על החררה משלם נזק שלם, אלמ' פי כלב כחצר הניזק והוא הדין לפי פרה.

השוואת שני הקטעים מראה שאמנם אין כאן העתקה מילולית, ובכל זאת יש מקום להציע שמסקנת הסוגיא שכתב ראב"ן, דומה במידה רבה לפירוש ר"ח, הן בעצם סיכום הסוגיא והן בסגנון. מסתבר שראב"ן כתב את דבריו על פי פירושו של ר"ח.

8) כז ע"א

ר"ח	ראב"ן [דף פו ע"ג]
פתח בכד וסיים בחבית. אמ' רב פפא כד וחבית אחד הוא. למאי נפקא מינה, כלומ' מה צורך לדקדק בזה, ואמ' למקח וממכר. קיימ' לן כי הכד הוא פחות מן החבית שהכד שואבין בו מים מן המעיין כדכת' ⁵³ וכדה על שכמה, והחבית גדולה לחבירו. ⁵⁴	לא צריכ' דרובה קרו לכדא כדא ולחביתא חביתא ומיעוט קרו לחביתא כדא מהו דתימ' ניזיל בתר רובה קמ"ל דאין הולכין בממון אחר הרוב אלא המוציא מחבירו עליו הראיה, חבית גדולה מכד שהרי בכד שואבין מים כדכתב וכדה על שכמה.

ראב"ן פירש לחלק בין 'כד' ובין 'חבית', ש'כד' הוא הכלי הקטן יותר ו'חבית' היא הכלי הגדול יותר. כן הבהיר שמשמשים ב'כד' לשאיבת מים, ולעומת זאת בחבית אין משתמשים לשאיבת מים. נוסף על כך, ראב"ן הביא לפרשנותו תימוכין מלשון המקרא (בראשית כד, טו). מהשוואת דברי ראב"ן לדברי ר"ח עולה שפירושו הוא פרשנותו של

51 כן הוא בכת"י קטע גניזה T-S F4.77 לר"ח (להלן: כתי"ב), וכן צריך לומר.

52 בכת"ב: "ו ע ל".

53 בראשית כד, טו.

54 כן הוא בכת"י. ובספר הנר: "מ מ נ ה", וכן גרסת 'הערוך'.

ר"ח.⁵⁵ כלומר: ראב"ן פירש את המילה 'כד' על פי הפרשנות שהציע לה ר"ח, מבלי לציין שמו של ר"ח.

10-9) בז ע"א

ר"ח	ראב"ן [דף פו ע"ד]
ואוקמ' רב למתני' בממלא רשו' הרבי' חביות שאין לו מאין לעבור, אבל אם אינה מליאה אמרי' איבעי ליה לעיוני ומיזל. ואם שיבר חייב. וכן הדין. ושמואל אמ' באפילה פטור, אבל באורה אם שיבר חייב. ר' יוחנן אמ' בקרן זוית פטור.	ואוקמא רב למתניתין בממלא רשות הרב' חביות שאין לו מאין יעבר, אבל אם אינה מליאה אמרי' איבעי ליה עיוני ומיזל. ואם שיבר חייב. וכן הדין. ושמואל א' באפילה פטור, אבל באורה אם שיבר חייב. ור' יוחנן א' בקרן זוית פטור.
וסוגיין דשמעתין בממלא רשו' הרבי' כולה אפי' אם שיבר פטור. ובאפילה או קרן זוית, נתקל פטור שיבר חייב. וקיימ' לן כר' יוחנן דהא אמ' רב פפא מתני' דייקא כוותיה. ותוב, הא תנן סתמא אדם מועד לעולם ואפי' אנוס חייב בנזק. ושמואל ורב דמחייבי כי האי גוונ' בנתקל כל שכן דמחייב ר' יוחנן. ואסיקנ' דכי הוה עובדא בקרנא דבי עצרי 57 הוה דכיון דברשות קא עבדי מחייבין לעוברין ושבין לעיוני ומיזל. אבל זולתם באפילה או בקרן זוית לא, דאמרי' אין דרך בני אדם להתבונן בדרכים.	וסוגיין דשמעתין בממלא רשות הרב' כולה אפילו אם שיבר פטור. ובאפילה או בקרן זוית, נתקל פטור שיבר חייב, דקיימ' לן כר' יוח' דהא א' רב פפא מתני' דיקא כוותיה. ותוב, הא תנן סתמא אדם מועד לעולם ואפי' אנוס חייב בנזק. ושמואל ורב דמחייבי כי האי גוונ' בנתקל כל שכן דמחייב ר' יוחנן. ואסיקנ' דכי הוה עובדא בקרנא דבי עצרי הוה דכיון דברשות קא עבדי מחייבי' לעוברין ושבין לעיוני ומיזל, אבל זולתם באפילה או בקרן זוית לא דאמ' אין דרך בני אדם להתבונן בדרכים.

55 וכן נמצא ב'ערוך' בערך 'כד': 'פרק ג' בבא קמא המניח את הכד פתח בכד וסיים בחבית וכו'. אמר רב פפא היינו כד היינו חבית. קיימ' לן הכד קטן מן החבית שבו שואבין מים שנאמר וכדה על שכמה, וחבית גדולה ממנה". וכן הוא בפירוש רבנו יהונתן הכהן מלוניל, בפירוש המשנה: "הכד ששואבין בו מים מן המעיץ והחבית גדולה [ש]אוספין שם מים רבים [ל]יום או ליומים". ראו שם בהערה 21, שכתב רש"י פרידמן: "לשון ר"ח". השוו פירוש רש"י ד"ה למקח וממכר, שפירש ש'כד' הוא הכלי הקטן מבין השניים, אבל מבלי להזכיר את עניין שאיבת המים או את הפסוק מבראשית.

56 כו ע"א.

57 כן גרסת מ' ופ': "קרנא דבי עצרי", וברי"ף, ובפירוש רבנו יהונתן הכהן מלוניל. וכן גרסת 'אור זרוע' ב"ק סימן קמד. ובכת"י ר' ולפנינו "קרנא דעצרא". ובכת"י ה' מקודם "קרני דעצרי", ותוקן "קרנא דעצרא".

השוואת שני קטעים אלו מראה ששניהם זהים לחלוטין לאורך כל הפירוש, וברור שראב"ן העתיק את דבריו מפירושו של ר"ח כאן, אם כי, כאמור, לא ציין זאת במפורש. וכבר העיר על זה הרב שלמה זלמן עהרענרייך: "לשון זה מן אוקמא רב עד בדרכים הוא אות באות לשון הר"ח שבש"ס ווילנא ע"ש וחסר כאן וכצ"ל 'כ' ר"ח אוקמא וכו'".⁵⁸

11) לג ע"א

ראב"ן [פז ע"ד]	ר"ח
פועל שנכנס לתבוע שכרו מבעה"ב ונשכו כלב והוזק או מת פטור בעה"ב וכ"ש אדם אחר שנכנס.	ת"ר פועלין שנכנסו לתבוע שכרן מבעל הבית כו'. סוגיית דשמעתא, פועל שבא לתבוע שכרו מבעל הבית ונכנס בלא רשותו שלבעל הבית והוזק מבהמתו שלבעל הבית, ואפי' אם מת, פטור בעל הבית, ובל שכן זולתי פועל.

אגב עיסוקו בהלכה של פועל שנכנס לחצרו של בעל הבית (המעביד) כדי לתבוע את שכרו וניזוק שם, הוסיף ראב"ן עוד הלכה: "וכ"ש אדם אחר שנכנס". תוספת זו נמצאת אף היא בפירושו של ר"ח: "וכל שכן זולתי פועל",⁵⁹ וסביר להניח שראב"ן קיבל את פסיקתו של ר"ח והוסיף את דבריו לתוך ספרו, מבלי לציין שהתוספת נשענת על המובא בפירושו של ר"ח.

12-15) לג ע"ב - לד ע"א

ראב"ן [דף פז ע"ב]	ר"ח
ת"ר שור תם שהיזיק ומכרו המזיק, עד שלא עמד בדין מכור לרידיא שהלוקח אינו צריך ליתן שכר חרישה לניזק, הקדישו מוקדש כדר' אבהו והניזק יתן דבר מועט להקדש ויקחנו שלא יאמרו הקדש יוצא	ת"ר שור תם שהיזיק עד שלא עמד בדין, מכרו מכור לרדייה הקדישו מוקדש, כרבי אבהו.

58 ראב"ן, מהד' עהרענרייך, קפט ע"ד אות כט. עיין שם מה שהעיר על דברי ר"ח.
59 וכן נמצא בספרי הלכה נוספים שהושפעו מפירוש ר"ח, כמו הרמב"ם שפסק: "הנכנס לחצר בעל הבית שלא ברשותו, ואפילו נכנס לתבוע שכרו או חובו" (משנה תורה הלכות נזקי ממון פ"י ה"יא), ומשתמע מדבריו שלא דווקא פועל שנכנס, אלא שכל אחד שנכנס וניזוק. וכן בפסקי הרי"א, הלכה ה אות טו, בסתם.

שחטו כאלו שלו שחט, אבל הניזק משתלם מבשרו ואינו משתלם ממנו דמי פחת שחיטה. נתנו במתנה, לרדייה.	בלא פדיון, שחטו כאילו (שלא) [שלו] שחט ואין משתלם ממנו דמי פחת שחיטה אבל הניזק משתלם מבשרו. נתנו במתנה נתנו לרדיא.
ודייק מדתני שחטו מה שעשה עשוי ואינו לשלם פחת של שחיטה לניזק זאת אומ' המזיק שיעבודו של חברו פטור ואפילו חפר בשדה המשועבדת לחברו בורות שיחין ומערות וכ"ש השורף שטרותיו של חברו, דשחיטת השור כגון חפירת בורות.	ודייק מדתני שחטו מה שעשה ואינו חייב לשלם פחת של שחיטה לניזק זאת אומ' המזיק שיעבודו של חברו פטור ואפילו חפר בשדה המשועבדת לחברו בורות שיחין ומערות וכ"ש השורף שטרותיו של חברו, דשחיטת השור כגון חפירת בורות.
משעמד בדין דברי הכל בחזקת הניזק ובין מכר ואפי' הקדיש או שחט או נתן לא עשה כלום, וחייב לשלם דמי פחת שחיטה. ואם קדמו בעלי חוב המזיק ונטלוהו חייבין להחזיר בין קדם חובו להיזקו בין קדם היזק לחובו.	משעמד בדין דברי הכל בחזקת הניזק, ואם מכר המזיק או הקדיש או נתן או שחט לא עשה כלום, וחייב לשלם דמי פחת שחיטה. ואם קדם בעל חוב של מזיק ונטלו חייב להחזיר בין קדם חובו להיזקו בין קדם היזקו לחובו.
ש"מ בעל חוב מאוחר שקדם וגבה ממטלטלי מה שגבה גבה, שדין שור המועד כיון דמן העלייה משלם זווי הוא דמסיק ביה ולית ליה בתורא מידי אלא מלוה מסיק ביה, והאי תורא כשאר מטלטלי דמזיק דמי וכל מה שעשה עשוי. וקיימ⁶¹ כי הא מתניתא.	ושמעין מינה בעל חוב מאוחר שקדם וגבה מטלטלי מה שגבה גבה. וקיימא לן כי הא מתניתא.

מהשוואת שני הקטעים האחרונים (14-15) של דברי ראב"ן לפירוש ר"ח לסוגיא ניכר שדברי ראב"ן הם כמעט העתקה מלאה מתוך הפירוש. ולעומת זאת, השוואת שני הקטעים הראשונים (12-13) של דברי ראב"ן לקטעים המקבילים להם בפירוש ר"ח

60 שמא צריך לומר: "ואפי' ", וכגרסתו של הראב"ן.

61 בגיליון כתב היד: "פסק".

לסוגיא, מגלה דמיון, שאם כי הוא בולט פחות, בכל זאת הוא ניכר. ר"ח שילב את פרשנותו לתוך דברי הסוגיא, וכן עשה ראב"ן, במילים דומות למדי. נראה שאף כאן מסתבר לומר שמקורם של דברי ראב"ן בדברי ר"ח. האחרונים שימשו לו תשתית, והוא הוסיף עליה וגרע ממנה כהבנתו.

[ד]

הבאנו חמישה עשר קטעים מפרשנותו של ראב"ן לשלושת הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא ומפסיקותיו העולות מאחדות מהסוגיות הנידונות בהם. בדפוס ראשון לספר ראב"ן, מסכת בבא קמא מתחילה בדף פד סוף ע"ג, וסוף הפרק השלישי הוא בדף פז ע"ד. הבדיקה שערכנו כאן כוללת אפוא שלושה דפים מן הספר, ארבעה עמודים מכל דף. השוואת קטעי הפרשנות והפסיקה הללו לפרשנותו ולפסיקותיו של ר"ח מעידה שראב"ן עשה שימוש רחב בפירושו של ר"ח. במקומות מסוימים ציין ראב"ן במפורש שהדברים לקוחים מדברי ר"ח, אבל יש מקומות רבים אחרים שבהם לא ציין זאת, אלא שבדיקה מעלה שגם בהם ביסס דבריו על הפירוש. מתוך הקטעים שדנו בהם כאן, כשמונה מהם (קטעים: 4, 5, [6], 9, 10, 11, 14, 15), לשונם זהה ללשונו של ר"ח עד כדי העתקה מלאה. בקטעים אחרים, יש מהם שהפירוש שהציע ראב"ן נערך על פי נימוקיו של ר"ח (קטעים: 3, 6, 8), ויש מהם שמראים זיקה ברורה לסגנונו הפרשני של ר"ח (7, 12, 13). מהשוואת יתר המובאות (1, 2) לדברי ר"ח, מתוך ההקשר הפרשני, נראה שיש מקום לשער שאף הן בנויות על פי דבריו של ר"ח.

לעומת ריבוי השימוש בלא אזכור שמו של ר"ח, הקטעים שהביא ראב"ן בפירוש שלושת פרקי המסכת שנבדקו, תוך ציון שמקורם בפירוש ר"ח הם ארבעה בלבד, וכולם הובאו בתחילת מחקר זה. תוצאותיה של בדיקה זו מראות שהשימוש שעשה ראב"ן בפירושו של ר"ח, במישרין ובעקיפין, מסתכם בעשרים פעם בתוך שלושת הדפים שנבדקו. אמנם ללא השוואה יסודית של שני החיבורים, השוואת כל קטע מול הקטע המקביל לו, ובחינת כל מובאה ומובאה מבחינת לשונה ותוכנה, אי אפשר להסיק מסקנות מוחלטות, ובכל זאת, עצם העובדה שבתוך שלושה דפים נתגלו עשרים מובאות שבהן נעשה שימוש בפירוש, יש בכוחה להעיד על שימוש רחב שעשה ראב"ן בפירוש ר"ח, ואף על הסתמכות מסוימת על פרשנותו ופסיקותיו, אולי מעבר למשוער עד כה.

כאמור, ר"ש אלבעק הציג שראב"ן העתיק את דברי ר"ח מפירושי רבו, רבנו יעקב ב"ר יצחק הלוי, רבנו יעב"ץ. אמנם הוכחה מתוך השתיקה היא,⁶² ובכל זאת יש לציין שתא־שמע,⁶³ שדן בשימוש בפירוש ר"ח אצל ראשוני חכמי אשכנז, ואף העלה את האפשרות שרש"י אכן השתמש בפירוש ר"ח,⁶⁴ לא הזכיר את סברת ר"ש אלבעק, ומסתבר שדברי אלבעק אלה לא התקבלו על דעתו. ובאותו רוח, יש להביא את דברי מ' בן־גדליה: "מהמקורות המצויים בידינו קשה לראות את ראב"ן כתלמיד שקיבל תורה מפיו של ר' יעב"ץ בלימודים מסודרים, ובוודאי שקשה לראות בר' יעב"ץ את רבו המובהק של ראב"ן".⁶⁵ לכן, קשה לראות בשימוש רחב עד כדי הוכחה ברורה שפרשנותו של ראב"ן לכמה וכמה סוגיות אינה אלא לשון פירושו של ר"ח, העתקה מתוך כלי שני כפי שהציע ר"ש אלבעק, מה עוד שקיומו של הכלי המוצע טרם הוכח.⁶⁶

טרם נתברר למה מרביתם של דברי ר"ח ששוקעו בתוך דבריו של ראב"ן שוקעו מבלי שיצוין מקורם, ורק כעשרים אחוז מדברי ר"ח ששוקעו בהם, מקורם צוין במפורש. ייתכן ששאלה זו קשורה לדרכי עבודתו של ראב"ן בכתיבת ספרו. נעיר שחקר הספר 'צפנת פענח', שכמה מן הראשונים ייחסוהו לראב"ן, עורר דיון בדבר זהותו: האם מדובר בספר 'אבן העזר' המופיע בשם אחר, או שמא מדובר בחיבור אחר לגמרי.⁶⁷ לדעת ש' עמנואל,⁶⁸ כת"י וולפנביטל אינו המקור שעל פיו נדפס הדפוס הראשון של

62 וכבר חרץ הגר"ש ליברמן (מדרשי תימן, עמ' 11) משפטן של הוכחות אלו: "ואם בכל המדעים ה־ argumentum ex silentio (אין לא ראינו ראייה) אינה הוכחה חזקה, הרי בספרות שלנו הוכחה זו היא חלשה פי כמה".

63 תא־שמע, קליטתם; הנ"ל, הספרות, עמ' 138.

64 ראו הערה 5 לעיל.

65 בן־גדליה, הרקע ההיסטורי, עמ' 42. ראו עוד שם, עמ' 43: "ברור הדבר שנאמנותו וקנאותו של ראב"ן לתפיסה ההלכתית של חכמי מגנצא הראשונים כפי שקיבל אותה מר' אליקים בר' יוסף, אינה עולה בקנה אחד עם תפישתו[!] ההלכתית של ר' יעב"ץ שגדל והתחנך בבית אביו ר' יצחק הלוי ובבית רבו ר' קלונימוס מרומא, שלא חששו לשנות את מנהגי אשכנז על פי מסורות הלימוד שאפיינו את ישיבת וורמס".

66 ראו: גרוסמן (חכמי אשכנז, עמ' 437): "אמנם שמענו על פעולתו של ר' יעקב בר' יצחק הלוי (יעב"ץ) בוורמייזא לאחר הגזירות, אך מתוך המקורות משמע, כי מבחינת התפתחותה של היצירה הספרותית לא הייתה לה חשיבות רבה". להבליט את הדברים, נעיר שרבו של ראב"ן מוזכר בספרו רק פעמים ספורות [לא ברור ייחוסה של כל מובאה, והדבר תלוי במי שהכינוי "חביבי" מכוון אליו, אם לרבו יעב"ץ אם לאו, ראו: אלבעק ואפטוביצר, לעיל הערה 25]. לתוספות רבינו יעב"ץ, ראו בנספח.

67 ראו: עמנואל, שברי, עמ' 52-53, הערות 5-8.

68 כן אישר לי במכתב שקיבלתי ממנו ובשיחה איתו. לעומת זאת, ראו דברי ר"ד דבליצקי (ראב"ן, מהד' דבליצקי), שמניח שממנו נדפס דפוס ראשון. אמנם במבואו שם כתב בהערה ג: "גם כתה"י

ספר 'אבן העזר', ויש לראות בכתב היד ובמהדורת הדפוס שני מקורות נפרדים לאותו חיבור. כבר ציינו לעיל את דעתו של ר"ש אלבעק⁶⁹ שהספר נכתב בשלבים, וכתיבתו השתרעה על פני תקופה ארוכה, עד לסוף ימיו של ראב"ן. לפי הצעה זו, יש לראות בהוספות שנמצאות בכל אחד משני עדי הנוסח לספר של ראב"ן ונעדרות מרעהו, מקור לחיזוק ההשערה בדבר קיומם של עיבודים ו'מהדורות' לספר.⁷⁰ ואם כן, שמא כבר בשלבי הכתיבה, שיקע ראב"ן במכוון הרבה מפירושו של ר"ח לסוגיות, אם כי לא ציין הדבר במפורש, ובעריכות נוספות שעשה, הוסיף עוד קטעים מתורתו של ר"ח, הן בפירושים חדשים והן בפסקי הלכה חדשים, ובשלב זה הרגיש צורך לציין בבירור שמקור הדברים בפירושו של ר"ח ועל כן שינה מדרכו וציין זאת.

סיכום

בבדיקה משווה של הדפים הקשורים לסוגיות המופיעות בשלושת הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא בספר 'אבן העזר' שחיבר ראב"ן (מדף פד ע"ג לדף פז ע"ז, ועד בכלל) לפירושו של ר"ח לפרקים אלו, נמצאו ארבע מובאות שהמחבר ציין שמקורן בפירוש ר"ח. כן אותרו חמישה עשר קטעים, שאמנם אין ציון שהמובא בהם מקורו בפירוש ר"ח, ובכל זאת ניכר שהם פרי שימוש בפירוש עצמו או לכל הפחות פרי השפעה שלו. לאור זאת יש מקום להשערה שגוף פירוש ר"ח אכן היה מונח לפני ראב"ן כבר בראשית כתיבת חיבורו, והוא הרבה להשתמש בו ולשקע מדבריו בחיבורו, אם כי מבלי לציין את שמו. דווקא את ארבעת המקומות שבהם ציין "פר"ח", יש לראות כהוספה שנעשתה בשלבי העריכה.

שהיה לפני מדפיסי פראג קדום מאד", ומדבריו משתמעת כוונתו שלמדפיסי פראג היה כתב אחר ושחזר מדעתו שדפוס פראג הודפס מכתב יד וולפנביטל, אלא שבגוף המבוא הוא כתב שאכן נראה לו שהספר הודפס על פי כתב יד וולפנביטל, ולכן הגיה את מהדורתו על פי כתב יד זה.

לעיל, הערה 18. 69

עיינו: דברי הפרופ' ש"י פרידמן (לעיל, הערה 5) לעניין 'מהדורות'. 70

נספח

ההוספות שבגיליונות כתב יד וולפנביטל

כאמור בגוף המאמר, כתב יד וולפנביטל לראב"ן מצטיין בעתיקותו: הוא נכתב כשמונים שנה בלבד לאחר פטירת ראב"ן. אמנם, יש לכתב יד זה נקודה נוספת שראויה לעיון: בגיליונות כתב היד נמצאות כעשרים וחמש הגהות שכתב היד שהן כתובות בו דומה לכתב היד שכתוב בו החיבור עצמו,⁷¹ ורובן אינן נמצאות בדפוס ראשון.

מתוך כלל ההגהות, אחת עשרה מזדמנות בפירוש למסכת בבא קמא: שתיים מהן אינן ניתנות לקריאה מחמת דהייית הדיו;⁷² לגבי שבע מהן אפשר לומר בוודאות שהן מועתקות מפירוש ר"ח; אחת נראית כהוספה של שאלה ותשובה שהוסיף ראב"ן (מן הלשונות "הקשה לי" ו-"והשבתי לו" שניתנות לקריאה); והאחרונה, שקשה לקריאה, היא פירוש למושג 'פתיחא' (שטר שמתא), המזדמן בדפים קיב-קיג של המסכת. הפירוש שנמצא בהגהה זו דומה מאוד לפירוש שהובא ב'ספר הערוך', בערך 'פתיחא', ויש מקום לשער שגם הגהה זו מקורה בפירוש ר"ח לדף קיב-קיג - דפים שלא הגיעו לידנו.

היות שטרם הוכח שהגיליונות הנ"ל הם אכן פרי עטו של ראב"ן, ראינו לנכון להציג אותם כאן, בנפרד, כדי שיסתפחו לנדון.

הגהות הכוללת ציון לפירוש ר"ח:

דף	ראב"ן	ר"ח
זו ע"א [בגיליון כת"י]	פי' חלוצי כתף כך שמענו, שמוציא יד אחד מבית הצואר שלו ממקום הקרע כדי שיהא הקרע ברור ונמצא הכתף חלוץ מן החלוק. פר"ח	פי' חלוצי כתף כך שמענו, שמוציא יד אחד מבית הצואר שלו ממקום הקרע כדי שיהא הקרע ברור ונמצא הכתף חלוץ מן החלוק.
שם [בגיליון כת"י]	לאגמורי הוא לאחריני מעשה גדול. ש"מ דלמיגמ' הוא ולאיעסוקי קמיה רביה טפי עדיף [וקדים על לאגמורי	לאגמורי הוא לאחריני מעשה גדול. ש"מ דלמיגמ' הוא ולאיעסוקי קמיה רביה טפי עדיף וקדים על לאגמורי

71 אני מודה כאן לד"ר תמר לייטר ממפעל הפליאוגרפיה העברית בספרייה הלאומית בירושלים שטרחה לעיין בגיליונות אלו עבורי. לדעתה, כתב היד של ההוספות דומה מאוד לזה של החיבור עצמו ונראה שההוספות נכתבו בידי סופר כתב היד.

72 לעיל, בהערה 40, הערנו על קטע ר"ח שחסר מגוף כתב היד אבל קיים במהדורת הדפוס, ומקביל לאחד הקטעים הבלתי קריאים.

הוא לאחריני.	הוא לאחריני. פר"ח]	

כאן הקטע הובא בסתם, ומתוך השוואתו לקטע המקביל לו בפירוש ר"ח, ניכר שמקורו בפירוש.

דף	ראב"ן	ר"ח
יג ע"ב	תודה שהזיקה וכו' כדכת' כתב בספר שלנו. גאון [??] צ"ל אשכחן נוסחא עתיקתא בהאי לישנא. א' רבא תודה שהזיקה לר' יוסי הגלילי משתלם חצי נזק מברשא, אבל לא [מאמוריהא] והניזק אוכל בשר ומתכפר יביא לחם. היינו קמייתא דרבא, סיפא איצטריכ' ליה מהו דתימ' לימ' ליה מזיק את אכלת בשר ואנא אייתי לחמא קמש' לן דהוה ליה ניזק לחם למאי [אתי ליה לכפרה אני מי אית לי כפרה בגווה]	כת"ב גאו"ן זצ"ל ⁷³ אשכחן נוסחא עתיקתא בהאי לישנא. אמ' רבא תודה שהזיקה לר' יוסי הגלילי משתלם חצי נזק מברשה, אבל לא מאמוריהא והניזק אוכל בשר ומתכפר מביא לחמה. היינו קמייתא דרבא, סיפא איצטריכא ליה מהו דתימ' לימא ליה מזיק את אכלתא בישרא אנא אייתי לחמא קמ"ל דאמ' ליה הניזק לחם למאי אתי ליה לכפרה אני מי אית לי כפרה בגווה.

אם הגהות אלו אכן שייכות לראב"ן עצמו, יש לעדכן את תוצאות הבדיקה. בשלושת הפרקים הראשונים של מסכת ב"ק, השימוש שנעשה בספר ראב"ן בפירוש ר"ח ניכר בשש מובאות שמצוין לגביהן שמקורן בפירושו של ר"ח, ובשש עשרה ללא ציון.

73 רב האי גאון, ראו: תג"ה, סי' שלד (ראו גרונר, רשימת, עמ' 85 מס' 21), דבריו הובאו באוצר הגאונים עמ' 13. וז"ל: "ומן כמה [שני?] אשכחנן נוסחא עתיקא גמרא דמשני לישאניה מן לישאנא דילנא אע"ג דטעמי שאוו להודרי. והכין כתיבא הא שמעתא".

נספח להערה 66:

לעיל הערנו שלדעת ר"ש אלבעק, ייתכן שראב"ן ליקט את דברי ר"ח מתוך תוספותיו של רבו, רבנו יעב"ץ. קיומן של תוספותיו של רבנו יעב"ץ לבבא קמא, או לכל הפחות לפרק התשיעי של המסכת, צוינו על ידי אורבך, בעלי התוספות, עמ' 189 (על פי אפטוביצר, מבוא ראבי"ה, עמ' 287), מתוך מובאות בספר ראבי"ה, סימנים התקצח ותתרו. להלן ננסה לצייר את המצב של הבאות מדברי ר"ח אצל בעלי התוספות אחרים, כדי ללמוד משהו לגבי תוספותיו של רבנו יעב"ץ.

בתוספות הנדפסות (לדעת אורבך הן של רבנו אליעזר מטוך) ר"ח מובא בפרקים שנדונו כאן רק ארבע פעמים: ב ע"ב ד"ה כאשר; יב ע"ב ד"ה ואם איתא; כד ע"ב ד"ה במכירין; לא ע"א ד"ה אמר רבא. בשיטה מקובצת נמצא: מובאה אחת בשם הרא"ש (יג ע"א ד"ה אלא שאני מתנות, מקביל לתוספות הנדפסות יב ע"ב לעיל), וכן מובאות מרבינו ישעיה [ראו דברי תא-שמע עליו: "רבנו ישעיה מוייל - חכם בלתי נודע מזמן מהר"ם מרוטנבורג" (תא-שמע, הספרות, עמ' 171), לדרך כא ע"א ולדרך לא ע"ב (מקביל לתוספות הנדפסות בדרך לא ע"א)]. מתוספות שאנץ למסכת (שיטה מקובצת) ישנן שתי מובאות מפירוש ר"ח, לדרך ט ע"א, והשני מקביל לתוספות הנדפסות לדרך לא ע"א, דלעיל. בתוספות תלמיד רבינו פרץ (מהד' רב"ז פרג, ירושלים תשד"מ) ישנן שתי מובאות מפירוש ר"ח; לדרך ב ע"ב ולדרך כד ע"ב ושתיהן מקבילות לתוספות שלנו. בדיקה בתוספות תלמיד רבינו תם (מהד' רמ"י בלוי, בתוך: שיטת הקדמונים לבבא קמא, ניר-יורק תשל"ז) מעלה מובאות לדרך ט ע"א (מקביל לתוספת שאנץ, לעיל); יג ע"ב; כג ע"א; כד ע"ב (מקביל לתוספות שלנו); לא ע"א (מקביל לתוספות שלנו). בנוסף, בדקנו בספר הישר לר"ת, שם נמצאות ארבע הבאות מפירוש ר"ח לפרקים שנדונו כאן: סימן תקנה - ט ע"א; סימן תקס"ב - לדרך יח ע"ב, יט ע"א, כד ע"ב.

להלן טבלת השוואה לפי סדר הדפים:

1	ב ע"ב	תוספות הנדפסות (טוך) תוספות רבינו פרץ
2	ט ע"א	ספר הישר סימן תקנה
3	ט ע"א	תוספות שאנץ (שיטה מקובצת) תוספות תלמיד ר"ח
4	יב ע"ב	תוספות הנדפסות תוספות הרא"ש (שיטה מקובצת יג ע"א)

5	יג ע"ב	תוספות תלמיד רבינו תם
6	יח ע"ב	ספר הישר סימן תקסב
7	יט ע"א	ספר הישר סימן תקסב
8	כא ע"א	רבינו ישעיה (שיטה מקובצת)
9	כד ע"ב	תוספות הנדפסות ספר הישר סי' תקסב תוספות תלמיד ר"ת תוספות רבינו פרץ
10	לא ע"א	תוספות הנדפסות תוספות שאנץ (שיטה מקובצת) רבינו ישעיה (שיטה מקובצת)

נמצאנו למדים, שבתוך שבעה חיבורים של בעלי התוספות למסכת זו, ר"ח מוזכר בסך הכול עשר פעמים, וזאת לעומת השימוש הרב שעשה ראב"ן בפירושו של ר"ח בהבאת פסיקותיו ובהעתקת פרשנותו. דומה שמכאן ניתן להסיק שאין מגמתם של בעלי התוספות הללו, ובפרט של הרא"ש ורבנו ישעיה, שהיו מבעלי תוספות אשכנזים כמו ראב"ן ורבו רבנו יעב"ץ, להרבות בהבאות מפרשנותו ומפסיקותיו של ר"ח ממסכת זו. לפי זה, יש מקום לשער שמא הוא הדין בתוספותיו של רבנו יעב"ץ. לאור הנ"ל, עדיין קשה לקבל את ההצעה שראב"ן העתיק את דברי ר"ח מתוך תוספותיו של רבנו יעב"ץ, וככל הנראה מסתבר יותר לומר שראב"ן עיין בגוף הפירוש וציטט ממנו.

ביבליוגרפיה

כתבי יד

- מ = תלמוד בבלי, מינכן 95 München, Bayerische Staatsbibliothek
- א = סדר נזיקין, אסקוריאל G1.3.1 Biblioteca Real
- ה = סדר נזיקין, כתב יד המבורג 165 (19) Hamburg, Staats und Universitätsbibliothek
- ר = מסכת בבא קמא, כתב יד וטיקן 116-117 Biblioteca Apostolica Vaticana
- פ = סדר נזיקין, כתב יד פירנצה 8-9 II.1 Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale
- כתי"ב = קטע גניזה קיימברידג' Cambridge University Library T-S F4.77
- ראב"ז, אבן העזר = רבנו אליעזר בן נתן, ספר אבן העזר, כתב יד וולפנביטל, ספריית הרצוג אוגוסט בעיר וולפנביטל בגרמניה, Ms. Aug 2° 5.7
- רזב"י, ספר הנר = רבנו זכריה ב"ר יהודה אגמאתי, ספר הנר, המוזיאון הבריטי OR. 10013
- ר"ח לב"ק = פירוש רבנו חננאל בן חושאל לבבא קמא, כתב יד המוזיאון הבריטי Add. 27194

ספרות רבנית

- הבלין, הנר בבא קמא = שיטה מקובצת קדמון, מסכת בבא קמא (מהד' הרב ד"ז הבלין), ירושלים תש"ע
- הליכות עולם = הליכות עולם, רבי ישועה בן יוסף הלוי, מהדיר ש' פורטנוי, ירושלים תש"ס
- ירושלמי = תלמוד ירושלמי, על פי כתב יד סקליגר 3 שבספריית לידן, מהד' האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ה
- לויין, אוצר הגאונים = ב"מ לויין, אוצר הגאונים, חיפה תש"ג (ד"צ ירושלים תשס"ב)
- סדר הקבלה לראב"ד = רבנו אברהם אבן דאוד, סדר הקבלה (מהד' ג' כהן), פילאדלפיה, תשכ"ה

- ספר ההשלמה = רבנו משולם ב"ר משה מבדריש, ספר ההשלמה לסדר נזיקין: המשלים הלכות הרי"ף (מהד' י' לובעצקי), פאריש תרמ"ה (ד"צ ירושלים תשכ"ז)
- ספר הישר = ספר הישר לרבנו תם, (חלק התשובות), ברלין תרנ"ח (ד"צ ירושלים תשכ"ה)
- ספר הקבלה = ספר הקבלה לרבינו מנחם המאירי (מהד' ש"ז הבלין), ירושלים תשס"ו
- ערוך השלם = ערוך השלם, רבנו נתן מרומי, (מהד' ח"י קוהוט); ערוך השלם, א-ח, [דפוס צילום, ירושלים, תש"ד]
- פסקי ריא"ז = הרב א"י וורטהיימר (מהדיר), פסקי הרי"ד והריא"ז בבא קמא, רבינו ישעיה דטראני הזקן ורבינו ישעיה אחרון ז"ל, ירושלים תשל"ו
- ראב"ן = רבנו אליעזר בן נתן, ספר אבן העזר, פראג ש"ע
<http://aleph500.huji.ac.il/nnl/dig/books/bk001196470.html> מהדורה מקוונת:
- ראב"ן, מהד' דבליצקי = ר"ד דבליצקי (מהדיר), ספר ראב"ן לרבינו אליעזר בן נתן, א-ג, בני-ברק תשס"ח-תשע"ב
- ראב"ן, מהד' עהרענרייך = ספר ראב"ן עם פירוש אבן שלמה (מהד' רש"ז עהרענרייך), שאמלויא תרפ"ו
- רבינו יהונתן = ש"י פרידמן (מהדיר), פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל על המשנה והרי"ף מסכת בבא קמא, ירושלים גיו-יורק תשכ"ט
- רזב"י, ספר הנר - אוסף = רבנו זכריה בן יהודה האגמתי, אוסף פירושים למסכתות בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא עם מבוא (באנגלית) מאת י' לוי (מהדורת פקסימיליה), לונדון תשכ"א
- ר"ח, בבא קמא = הרב י"מ דובאוויק (מהדיר), פירושי רבנו חננאל לבבא קמא (מהד' י"מ דובאוויק), ירושלים תשע"א
- ר"ח, בבא מציעא = הרב י"ב סאלאוויצקי (מהדיר), פירוש רבנו חננאל לבבא מציעא, ירושלים תשע"ב
- ר"ח, ברכות = הרב ד' מצגר (מהדיר), פירושי רבנו חננאל לברכות, ירושלים תש"ן
- ר"ח, פירוש לזבחים = י"מ בן-מנחם (מהדיר), פירוש רבנו חננאל למסכת זבחים, ירושלים תש"ב (נרפס מחדש ירושלים תשל"ז)
- רי"ף = רבנו יצחק אלפסי, הלכות רב אלפס, קושטא רס"ט (דפוס ראשון)

רמב"ם = רבנו משה בן מימון, משנה תורה, ספר נזיקין (מהד' ש' פרנקל), ירושלים-בני-ברק תשמ"ב

רשב"ץ, שו"ת תשב"ץ = רבנו שמעון בן צמח דוראן, שו"ת תשב"ץ, למברג תרנ"א (ד"צ ירושלים תש"ך)

שיטה מקובצת = רבנו בצלאל אשכנזי, שיטה מקובצת לבבא קמא, ירושלים תשי"ב

תנ"ה = תשובות הגאונים, זכרון לראשונים וגם לאחרונים (מהד' א' הרכבי), ברלין תרמ"ז (ד"צ ירושלים תשכ"ו)

תוספות רבנו פרץ = תוספות תלמיד רבינו פרץ על מסכת בבא קמא (מהד' רב"ז פרג), ירושלים תשד"מ

תוספות תלמיד רבנו תם ורבנו אליעזר = תוספות תלמיד רבינו תם ורבינו אליעזר (מהד' רמ"י בלוי), בתוך: שיטת הקדמונים בבא קמא, ניו יורק תשל"ז

ספרות מחקרית

אברמסון, עניינות = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד

----, פירוש רב ברוך הספרדי = ש' אברמסון, "פירוש רב ברוך ב"ר שמואל הספרדי לתלמוד", בר-אילן כו-כז (תשנ"ה), עמ' 115-17

----, פירוש ר"ח = ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה

אורבך, בעלי התוספות = א"א אורבך, בעלי התוספות (מהדורה רביעית), ירושלים תשמ"מ

אלבעק, מבוא = ש' אלבעק, מבוא, ספר ראב"ן, ווארשא תרס"ה (ד"צ ירושלים תשד"ם)

אלבק, מבוא לתלמודים = ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט

אסף, זבחים = ש' אסף, "חננאל בן חושיאל מקירואן. פרוש רבנו חננאל למסכת זבחים", קרית ספר יט (תש"ג), עמ' 231-229

----, פירוש לרס"ג = ש' אסף, "פירוש לסדור רב סעדיה גאון מר' יוסף ראש הסדר ב"ר יעקב ראש בי רבנן", קרית ספר יח (תש"א), עמ' 66-61

אפטוביצר, מבוא = א' אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים תרח"צ

אפשטיין, פירוש = י"נ אפשטיין, "פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא", תרביץ ד (תרצ"ג) עמ' 34-11, 192-153 (= מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א)

ארנד, ראש השנה = א' ארנד, פירוש רש"י למסכת ראש השנה (מהדורה ביקורתית), ירושלים תשע"ד

בן-גדליה, הרקע ההיסטורי = מ"י בן-גדליה, "הרקע ההיסטורי כתיבת ספר אבן העזר", עבודת גמר (M.A.), טורו קולג', ירושלים תשס"ב

----, חכמי שפייר = מ"י בן-גדליה, "חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן תשס"ז

בן-ששון, קירואן = מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם - קירואן 800-1057, ירושלים תשנ"ז

גולדשטיין, פסקי בבא קמא = י' גולדשטיין, "פסקי בבא קמא לרבי אברהם אבן אסמעאל", מוריה טו:א-ב (תשמ"ו), עמ' כב-כג

גיל, במלכות = מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל אביב 1997

גינת, ראש הסדר = ל' גינת, "ר' יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה)", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב תש"ן

גרונר, רשימת = צ' גרונר, "רשימת תשובות רב האי גאון", עלי ספר יג (תשמ"ו)

גרוסמן, חכמי אשכנז = א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשס"א

----, חכמי צרפת = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א³

----, מאנדלוסיה = א' גרוסמן, "מאנדלוסיה לאירופה: יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-י"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם", פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 14-32

דבליצקי, ישרון = ד' דבליצקי, "ספר ראב"ן", ישרון יט (תשס"ז), עמ' סו-צז

דובאוויק, דרכי הפרשנות = י"מ דובאוויק, רבנו חננאל וגאוני בבל: דרכי הפרשנות ופסיקת ההלכה של רבנו חננאל, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, שנכתבת בהנחיית הפרופ' ד' הנשקה וד"ר י' גלינסקי, אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן

----, הדף הראשון = "מ דובאוויק, "הדף הראשון של פירוש רב האי גאון למסכת ברכות", נטועים (בדפוס)

----, מתשובות = "מ דובאוויק, "מתשובות הגאונים למסכת שבת", ישורון כח (תשע"ג), עמ' טו-מ

----, ספר הנר = Y.M. Dubovick, "Sefer HaNer on Mesechet Bava Kamma: A Review", Seforim Blog Apr. 29, 2010 (<http://seforim.blogspot.com/2010/04/sefer-haner-on-mesechet-bava-kamma.html>)

----, פירוש קדמון = "מ דובאוויק, "פירוש קדמון למסכת נזיר", ישורון כו (תשע"ב), עמ' כח-לט

----, שריד = "מ דובאוויק, "שריד מפירוש קדמון למסכת בבא קמא", ישורון כ (תשס"ח), עמ' לז-מז

דינרי, שינוי = "י דינרי, "ליחסם של הגאונים והראשונים אל בעיית ה'שינוי" בתלמוד", בר אילן יב (תשל"ד), עמ' 108-117

דיקמן ומצגר, תענית = ח' דיקמן וד' מצגר (מהדירים), פירושי רבינו חננאל למסכת תענית, ירושלים תשנ"ו

הוטנר, לרבנו זכריה = "י הוטנר, "ספר הנר' לרבנו זכריה ב"ר יהודה אגמאתי ז"ל", ד"ב לאו ואחרים (עורכים), ספר הזכרון לכבודו ולזכרו של רבי יצחק ידידיה פרנקל, תל-אביב תשנ"ב, עמ' רנז-רעא

הורביץ, שרידים = א' הורביץ, "שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת", הדרום מו (תשל"ח), עמ' 123-227 (ובהוצאה נפרדת, ניו יורק תשמ"ו)

----, שרידים 2 = א' הורביץ, "שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת (חלק שני)", הדרום מט (תשמ"מ), עמ' 67-118 (ובהוצאה נפרדת, ניו יורק, תשמ"ו)

הירשברג, אגמתי = ח"ז הירשברג, "על ר' זכריה אגמתי ושני חכמים בני זמנו", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 379-388

הלכה, תלמודית = הערך "הלכה", אנציקלופדיה תלמודית, ט, ירושלים תשל"ו

זוסמן, ושוב לירושלמי = י' זוסמן, "ושב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד א (תש"ז), עמ' 133-55

טבגר, ציצית = הלכות ציצית לרבנו חננאל, א' טבגר (מהדיר), כליל תכלת, ירושלים
תשנ"ג, עמ' רצז-שח

יעקבס, ספרים חדשים = "יעקבס, ספרים חדשים שהתגלו לרמב"ן בהגיעו לארץ
ישראל", JSIJ 11 (2012), (http://www.biu.ac.il/JS/JSIJ/11-2012/Jacobs.pdf), עמ'
118-105

ליברמן, מדרשי תימן = ש' ליברמן, מדרשי תימן, ירושלים תשנ"ב

מאק, ר"ח = ח' מאק, "רבנו חננאל בן חושיאל", ד' גולינקין ואחרים (עורכים), תורה
לשמה, מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, רמת גן
תשס"ח, עמ' 517-498

מצגר, אגרת = ד' מצגר (מהדיר), אגרת רב שרירא גאון, הוצאת ליבוביץ-קעסט
[ירושלים תשנ"ז]

נחלון, עיונים = א' נחלון, "עיונים ברבינו חננאל: יחסו של רבינו חננאל לדבריהם של
גאוני בבל ויחסו של הרי"ף לדבריו של רבינו חננאל", שנתון המשפט העברי יא-יב
(תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 433-407

סאלאוויציק, פירוש בבא מציעא = י"ב סאלאוויציק (מהדיר), פירושי רבינו חננאל
למסכת בבא מציעא, ירושלים תשע"ב

עופר ויעקבס, תוספות = י' עופר וי' יעקבס, תוספות רמב"ן לפרושו לתורה שנכתבו
בארץ ישראל, אלון שבות תשע"ג

עמנואל, שברי = ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים
תשס"ז

פלורסהיים, דברי הערוך = י' פלורסהיים, "דברי הערוך שמקורם בר"ח ובגאוני
הנמצאים גם בפירוש רש"י לתלמוד", סיני קח (תשנ"א), עמ' רלב-רלז

פרידמן, מתוספות הרשב"ם לרי"ף = ש"י פרידמן, "מתוספות הרשב"ם לרי"ף", קבץ על יד
ח (תשל"ו), עמ' 226-187

----, פירוש רש"י = ש"י פרידמן, "פירוש רש"י לתלמוד - הגהות ומהדורות", צ"א
שטיינפלד (עורך), רש"י - עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 175-147

ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים = רנ"נ ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים מסכת בבא קמא,
מינכן תרמ"ב (ד"צ ירושלים תשס"ב)

רובנר, מבוא = ג' רובנר, מבוא לפירוש רב חננאל בן חושיאל מקירואן על מסכת בבא מציעא, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, בית המדרש לרבנים באמריקה תשנ"ג 1993

----, **עיונים** = ג' רובנר, "עיונים ביחסו של ר' נתן מרומי בעל 'הערוך' אל פירוש רבינו חננאל לתלמוד הבבלי", הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, ג 1 (תשנ"ד), עמ' 191-197

ריינר, להתקבלותו = א' ריינר, "להתקבלותו של ספר 'הלכות גדולות' באשכנז", ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, באר-שבע תשס"ו, עמ' 95-121

שנו"ס = ספר המפתח - ספר שנויי נוסחאות למסכת בבא קמא, מהד' ש' פרנקל, בני ברק תשנ"ו

שעוועל, י"א עמודים = ח"ד שעוועל, "פירוש רבינו חננאל על י"א עמודים ממסכת סוטה", הדרום טז (תשכ"ג), עמ' 42-55

----, **סוטה** = ח"ד שעוועל (מהדיר), פירוש רבינו חננאל על מסכת סוטה, ירושלים תשס"ח

----, **על פירוש ר"ח** = ח"ד שעוועל, "בענין פירוש רבינו חננאל על התורה", הדרום מד (תשל"ז), עמ' 5-80.

----, **פירוש** = ח"ד שעוועל (מהדיר), פירושי רבנו חננאל על התורה, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב

שפירא, פולמוס = א' שפירא, "פולמוס אנטי-נוצרי במאה הי"ב", ציון נו, א (תשנ"א), עמ' 79-85

שפר, הרי"ף ומשנתו = ש' שפר, הרי"ף ומשנתו, ירושלים תשכ"ז

תאי-שמע, הספרות = י"מ תאי-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (1000-1200), ירושלים תשנ"ט²

----, **קליטתם** = י"מ תאי-שמע, "קליטתם של ספרי הרי"ף, הר"ח, ו'הלכות גדולות' בצרפת ובאשכנז במאות הי"א והי"ב", כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים כרך א, אשכנז, ירושלים תשס"ד